УДК 303.01

Лазарович М.

ДО ПИТАННЯ ПРО МЕТОДОЛОГІЮ НАУКОВОГО АНАЛІЗУ ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОПОЛІТИКИ

На основі комплексного використання сукупності загальних принципів наукового пізнання, діалектичного підходу, а також спеціальних методів дослідження висвітлено основні теоретичні підходи до визначення сутності, передумов зародження та моделей державної етнополітики.

Ключові слова: *етнополітика, держава, меншини, моделі, асиміляція, мультикультуралізм, політика виключення.*

Специфіка етнонаціональних відносин зумовлена існуванням на території держав етнічних спільнот і груп, що відрізняються за походженням, мовою, етнокультурною ідентичністю, релігією тощо. Вона виявляється у високому рівні емоційної забарвленості, який супроводжується різними стереотипами, забобонами, міфами та ілюзіями, що в певних ситуаціях може призводити до виникнення міжетнічної напруженості і затяжних конфліктів.

Метою статті є визначення основних теоретико-методологічних засад вивчення етнонаціональної політики як сфери суспільно-політичних взаємовідносин між державою та етнічними спільнотами, аналіз моделей етнополітики, особливостей їхнього формування та функціонування. Серед зарубіжних і українських науковців, що досліджували окреслену проблему, варто відзначити М. Бентона, О. Борісову, Ж. А. де Ґобіно, С. Дрожжину, Г. Каллена, Н. Кірабаєва, Р. Коршука, Ч. Кукатаса, А. Лейпхарта, В. Малахова, І. Монолатія, І. М'язову, Р. Парка, Ф.-О. Радтке, Дж. Ротшильда, Н. Смелзера, М. Сміта, В. Тішкова, М. Уолцера, Дж. Ферніволла, Ф. Фукуяму, С. Хантінгтона, Ю. Шабаєва, Е. А. Шилза та ін.

Завдання поліетнічних держав полягає в оптимізації політичних взаємовідносин державної нації (нації-держави) з етнічними об'єднаннями людей на її території, а також етнічних спільнот між собою як у кордонах країни їхнього проживання, так і поза її межами. Саме ця сфера суспільного життя у багатонаціональних державах визначається поняттям «етнополітика», тобто поєднує в собі дві засади – етнічність і політику [1, 23].

Термін «етнополітика» в наукову сферу наприкінці 60 – на початку 70-х рр. XX ст. запровадили західні політологи*. Передумовою виникнення етнополіти-

* Американський політолог Майкл Паренті, зокрема, застосував неологізм «етнополітика», з'ясовуючи взаємозв'язок між етнічною належністю і політичними пріоритетами людей

ки як напряму політичної науки, в рамках якого досліджуються проблеми регулювання міжетнічних відносин, став комплекс причин суспільно-політичного та наукового характеру. До перших належить етнічний ренесанс, який виявився в період після Другої світової війни. Охопивши фактично всі країни Європи й Америки, він потужно вплинув на процеси політичної децентралізації, набувши подекуди радикальної форми етнополітичної мобілізації – етнонаціоналізму. Крах колоніальної системи, процеси вимушеної і трудової міграції з колишніх колоніальних країн, відсутність умов і способів інкорпорації іноетнічних груп у західні індустріально розвинені суспільства вели до утворення т. зв. «маргінальної етнічності».

Серед причин наукового характеру називають домінування до 60-х рр. XX ст. у зарубіжному суспільствознавстві раціоналістсько-модерністської парадигми. Вона передбачала значне ослаблення соціально маркованих кордонів і зменшення кількості соціальних конфліктів у результаті процесу модернізації [54, 350]. Прикладом модерністського підходу є популярна і впливова в науці та політичній практиці США концепція асиміляції або теорія «плавильного котла»*.

[24, 44]. На думку дослідників, інституціоналізація етнополітики як наукової дисципліни розпочалася зі статті М. Паренті «Етнополітика і життєздатність етнічних ідентифікацій» (1967), а завершилася виданням фундаментальної праці Джозефа Ротшильда «Етнополітика…» (1981) [42, 30]. Відтоді етнополітику розглядають як внутрішню політику держави, спрямовану на послідовне регулювання прав і відносин між державою та етнічними спільнотами, а також як відносини між етнічними групами, що проживають на території держави [54, 351].

* Теорія «плавильного котла» була порівняно прогресивною, оскільки не передбачала переваги однієї етнічної групи над іншими, проголошувала консолідаційний процес основним напрямком розвитку американської нації і заперечувала сегрегацію етнічних чи конфесійних меншин [52, 236]. Розробником означеної теорії був американський соціолог Роберт Парк, який виділив чотири етапи процесу асиміляції білих емігрантських груп, які проживали в містах США. Спочатку група проходила період контактів, потім вона вступала в конкуренцію з іншими групами за сфери впливу, далі наставав етап пристосування і потім етап асиміляції [52; 54, 350–351].

Виникнення теорії «плавильного котла» пов'язують із французьким офіцером Гектором Сент-Джоном де Кревкером, котрий в роки, що передували Американській революції, об'їхав усі тринадцять англійських колоній. Враження від цих поїздок і весь зібраний фактичний матеріал він відобразив у написаних у формі есе дванадцяти листах, виданих у 1782 р. під назвою «Листи американського фермера». Найбільшою популярністю користується третій лист, в якому американське суспільство вперше було названо «плавильним казаном» багатьох народів. Аналізуючи особливості формування американської нації, де Кревкер зазначав, що американці являються «ні європейцями ні нащадками європейців, а таким геном, де дивне змішення крові, яке ви не знайдете в жодній з інших країн. Я хочу звернути вашу увагу на сім'ї, де дідусь – англієць, його дружина – голландка, їх син одружений на француженці, а його чотири сини мають зараз чотирьох дружин різних національностей. Він американець, що приймає новий стиль життя, підкоряється новому уряду, живе новими категоріями. Він американець, якого сприймає широкий терен нашої великої alma mater. Усі людські індивідуальності переплавляються в нову расу, чия праця та нащадки можуть колись стати причиною великих змін у світі» [29, 796]. Наслідком подібних процесів мало стати форму-

Розширення кола досліджень національних процесів привело до формування цілісного наукового напрямку – етнополітики. Піонерами в цій галузі знання стали американські політичні соціологи П. Ван ден Берґе, Е. Блек, М. Паренті, Дж. Ротшильд та інші науковці, завдяки зусиллям котрих із 60-х рр. XX ст. розпочалося виокремлення етнополітичної проблематики, а для її дослідження стали використовувати методи соціологічної та психологічної наук [2, 11–12]. У цей самий період було здійснено перші спроби визначення специфіки предметного поля наукової дисципліни, яка формувалася. Зокрема, М. Паренті розглядав етнополітику як науку, яка займається аналізом взаємозв'язку етнічної ідентифікації та політичного вибору [37]. На думку іншого дослідника – професора соціології та антропології Вашингтонського університету П'єра Ван ден Берґе, вивчати етнополітику – це значить досліджувати те, які етнічні групи й інтереси представлені у структурах державної влади, якою є роль етнічності як політичного фактора у взаємовідносинах між національними державами і етносами, що проживають на їхній території. Американський політолог Р. Рокетт на початку 1980-х рр. пов'язував формування предметної галузі етнополітики з процесом вивчення етноспецифічних групових рис меншин, таких як прагнення до єдності в суспільстві, відданість традиціям і національній культурі [2, 12; 24, 45].

Професор Колумбійського університету Дж. Ротшильд у монографії «Етнополітика: концептуальні засади»* уточнив концептуальні основи етнополітичної науки, наголосивши, що в центрі цієї дисципліни має бути дослідження процесу політизації етнічності в сучасному світі. Його суть, згідно концепції Ротшильда, полягає в перетворенні етнічності з суто психологічного, культурного або соціального фактора у «…власне політичну силу з метою зміни або стабілізації конкретних форм нерівності етнічних груп, які склалися в суспільстві» [65, 2]. У цьому сенсі предметом етнополітики є процес політизації етнічності, тобто активізації діяльності етнічних груп та їх переходу від суто культурних до політичних вимог.

Вчені розрізняють етнополітику в двох значеннях: 1) як галузь політології, що вивчає політичну суб'єктність таких спільнот, як етнос (народ), етнічні

вання нової національної та культурної спільноти – американської нації. Американці повинні були увібрати в себе найкращі риси інших народів, представники яких емігрували до США.

Термін «плавильний котел» було вперше використано в 1908 р. драматургом Ізраелем Зангвіллом, автором однойменної п'єси. Кульмінаційним моментом постановки були слова головного героя, єврейського емігранта Девіда, який визначив Америку як «Божий Тигель, великий плавильний котел, де усі раси Європи переплавляються та змінюються» [29, 796]. П'єса мала надзвичайний успіх в американському суспільстві та отримала схвальну оцінку від представників влади, зокрема президента Теодора Рузвельта [23, 443–444].

* Дослідники звернули увагу, що Дж. Ротшильд у назві своєї праці використав поняття «politics» (сукупна діяльність усіх акторів політичного процесу, в т. ч. недержавних), а не «policy» (цілеспрямована діяльність державних органів). Це важливо для розуміння ідеологічних відмінностей етнополітики в умовах демократії та авторитаризму, а також з точки зору структури політичного курсу. Застосовується також подібне поняття «ethnic politics» [12].

групи, нація; 2) як політику держави у сфері етнічних відносин, формування і консолідації нації [9, 265]. Таким чином, етнополітика, будучи об'єктивним процесом, охоплює етнічність* і форми її вияву в політичному житті, реальну взаємодію етнічних груп із домінуючим у суспільстві етносом і державою. Вивчення цих феноменів дає змогу отримати всебічну наукову інформацію, необхідну для ухвалення кваліфікованих управлінських рішень, формування державної політики щодо етносів та національних меншин [24, 45–46]. Етнополітика має більш вузький об'єкт свого впливу, ніж національна політика, і є її невід'ємною частиною.

У науковій літературі етнополітикою в широкому значенні називають певну сферу політичного життя суспільства, яка так чи інакше впливає на інтереси й почуття етнічних груп (спільнот) та інших акторів, задіяних в етнополітичних відносинах. У вузькому значенні етнополітика – це закріплена у відповідних політичних документах і правових актах держави цілеспрямована діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства, спрямована на регулювання міжетнічних відносин [36; 41, 75]. Таким чином, етнополітика – це сфера політичного буття, виникнення якої зумовлено участю етнічних груп у владі та владних відносинах і в управлінні етносоціальними процесами [42, 31].

Згідно з визначенням українського етнополітолога Олександра Майбороди, етнополітика – це сфера суспільного життя в полінаціональних державах, до якої належать політичні взаємовідносини державної нації («нації-держави») з етнічними групами всередині держави, а також етнічних груп між собою. Зіткнення інтересів цих основних суб'єктів етнополітики концентрується навколо питання розподілу влади, соціальних і матеріальних благ, а також збереження етнічної ідентичності груп [28, 488]. Ще один український дослідник Олександр Антонюк трактує етнополітику як систему законодавчих, організаційних та ідеологічних заходів, що здійснюють держава, партії й громадські організації, спрямованих на задоволення потреб суб'єктів етнополітичного процесу, пов'язаних зі специфікою їхнього етнокультурного розвитку; регулювання

* Уперше наукове визначення етнічності, яке належить американському соціологу Девід Рісману, з'явилося в 1972 р. в Оксфордському словнику англійської мови. Під етнічністю (ethnicity) прийнято розуміти категорію, що позначає існування культурно-відмінних груп та ідентичностей. Термін «ethnicity» зустрічається в західній літературі з 40-х рр. XX ст. і спочатку означав «інші», тобто відмінні соціальні групи (маргінальна етнічність) [41, 77]. Загалом західні науковці використовують термін «етнічність» (у широкому розумінні) як збірне поняття для етнічних спільнот будь-якого ґатунку та синонім понять «етнос», «народ», «нація», «національність», «етнічна» та «національна група» тощо. Проте за багатьма ознаками ці спільноти далеко не однакові [19, 115]. Одним із перших, хто вказав на бінарность терміна в англомовній літературі, де він виступає то як «характер або якість етнічної групи», то як «етнічна одиниця», був академік Юліан Бромлей [8, 16]. Загалом, як зазначив професор Іван Монолатій, неможливість узгодження ключових концепцій наводить дослідників на думку, що наука поки що не може зрозуміти природу етнічності в її реальній складності [34, 24].

міжнаціональних (міжетнічних) відносин; усунення чинників міжетнічної напруженості й міжетнічних конфліктів [1, 23–24]. На думку однієї з засновників російської етносоціології Леокадії Дробіжевої, «…етнополітика – це послідовне державне регулювання колективних прав етнічних спільнот на територіях їх історичного проживання й інституціоналізації цього регулювання через прийняття відповідних законодавчих актів та створення державних органів, відповідальних за етнічний складник внутрішньої політики держави» [14, 221].

Дотепер у західній етнополітології в дослідженні етнополітики сформувалося два основних напрямки, представлених концепцією внутрішнього колоніалізму, розвиненою прихильниками марксистського підходу, і етніцистською позицією. Прихильники першого напрямку вважали, що економічна нерівність народів є однією з головних причин виникнення національних рухів і націоналізму. Етніцисти дотримуються концепції про всеосяжне проникнення феномена етнічної ідентичності в усі пори політичного життя і про визначальний його вплив на всі суспільні процеси.

Сучасна етнополітична ситуація спростовує, що народи втягуються в міжетнічні конфлікти лише через економічну нерівність чи гноблення. Вирішальний вплив на вибір мети в національних рухах часто мають історична пам'ять народу, особливо про кривди щодо нього, рівень національної самосвідомості, національної гідності, коли національна незалежність є вищою цінністю, ніж матеріальні блага. Тому паралельно з концепцією внутрішнього колоніалізму та етніцистською позицією в західній політології сформувалася течія, представники якої визнають рівнорядне значення для виникнення національних рухів економічних інтересів групи та етнічної ідентичності. Цей напрямок одержав назву «нова етніцистська позиція». Один із його прихильників, американський політолог В. Фрімен, у 1974 р. зазначав, що етнічний конфлікт може бути наслідком етнічного суперництва в боротьбі за владу, статус і блага національно-державної системи [24, 46].

Традиційно об'єктом етнонаціональної політики називають нації, етноси (народи), етнічні спільноти, національні меншини, а також відносини між ними. Серед суб'єктів етнонаціональної політики виділяють державу*, органи місцевого самоврядування, власне нації та етноси (народи), політичні партії, національно-

* Американський соціолог російського походження Пітірім Сорокін виділив державу як одну з найвпливовіших соціальних груп, яка є «організованою зверху донизу» [49, 52]. Її політика відіграє надзвичайно важливу роль у суспільному житті. Саме вона покликана своєчасно виявляти назрілі проблеми розвитку суспільства, аналізувати їх, установлювати причини виникнення, складнощі, суперечливість та знаходити шляхи вирішення цих проблем. У сфері державної політики приймаються відповідні державно-політичні рішення, розробляється відповідний інструментарій, створюється механізм їх реалізації. На думку українського вченого Валерія Тертички, оптимальним є таке визначення державної політики – це відносно стабільна, організована й цілеспрямована діяльність/бездіяльність державних інституцій, здійснювана ними безпосередньо чи опосередковано щодо певної проблеми або сукупності проблем, яка впливає на життя суспільства [50, 5, 82–83].

культурні об'єднання, релігійні організації, засоби масової інформації, освітні установи. При цьому важливо зазначити, що суб'єкт-об'єктний склад етнонаціональної політики має динамічний характер: один і той самий інститут чи соціальна група можуть мінятися місцями [56, 93], тобто бути як суб'єктом, так і об'єктом.

Держава як суб'єкт етнополітики насамперед має бути зацікавленою в тому, щоб забезпечити діалог етнічних груп із владою, узгодження дій усіх зацікавлених сторін при врегулюванні етнополітичних та етнічних конфліктів. Саме роль держави як координатора і спостерігача за етнополітичними процесами, за діями різних державних відомств у цьому напрямку є принципово значущою, оскільки її реалізація забезпечує дотримання загальнодержавних інтересів, у т. ч. оптимізацію і гармонійність міжетнічних відносин [24, 48].

Систему державної етнополітики* необхідно розглядати як управління суспільними відносинами в етносоціальній сфері. Обсяг і зміст цієї сфери визначаються передусім характером взаємозв'язків між суб'єктом і об'єктом державного управління. При цьому систему таких залежностей необхідно розглядати як: суб'єкт управління (держава як керуюча підсистема) – взаємодії (підсистема прямих і зворотних зв'язків**) – об'єкт управління (підсистема соціальних структур, підвладних державному управлінню – етносфера). Таким чином, держава як суб'єкт управління визначає владний характер взаємодії відповідних сторін: держави і суспільства, елементів усередині суспільства, державних структур між собою тощо. Держава насамперед задає таким відносинам правові норми. Відповідно суспільна система конструює здебільшого зміст взаємовідносин [43, 194].

У поліетнічних суспільствах, коли в соціальне суперництво залучаються культурні, релігійні та інші відмінності, стратегія управління має будуватися не на обмеженні відмінностей або вилученні і «розводі» конфліктуючих коаліцій, а на взаємовигідних формулах співпраці, справедливому розподілі влади і ресурсів, культурної терпимості до іншого тощо [43, 201]. У зв'язку з цим суперечливим залишається питання про преференції для етнічних меншин. Очевидно, що відповідь на нього неоднозначна. Найбільш аргументованою можна вважати позицію відомого американського політолога Сеймура Мартіна Ліпсета: «Відхід від політики, що робить наголос на особливі преференції, не може і не повинен означати відмови від зобов'язання нації з гарантування рівних можливостей для «зневажених» громадян» [64, 149–150].

---

* Український етносоціолог Володимир Євтух окремо визначив сутність державної етнополітики України як систему принципів та практичних заходів держави, спрямованих на задоволення потреб різних етнічних спільнот, пов'язаних із специфікою їхнього етнокультурного розвитку, регулювання міжетнічних відносин, усунення чинників міжетнічної напруженості й міжетнічних конфліктів, забезпечення участі у державотворчих процесах різних структурних компонентів етнонаціональної структури українського суспільства [17, 119].

** У прямих зв'язках виділяють здебільшого керуючі впливи, у зворотних – моменти співробітництва, взаємодії, ініціативи знизу, сприйняття прямих зв'язків, їхньої результативності та ін. [43, с. 194].

Залежно від способу взаємодії суб'єктів етнополітики науковці виокремлюють такі основні етнополітичні моделі (схематичні конструкції відносин між державою та етнічними спільнотами), як асиміляційна (інтеграційна)*, мультикультурна та політика виключення [52, 372; 23, 444; 60, 133]. Характеризуючи асиміляційну** модель етнополітики, російські вчені Валерій Тішков і Юрій Шабаєв зазначали, що вона базується на ідеї «одна країна – один народ – одна мова», і в цьому разі принцип громадянства протистоїть принципові меншини. Ця модель передбачає культурну гомогенізацію суспільства, що формується з різнорідних в етнічному, расовому та релігійному відношеннях груп населення, перетворення його в певну цілісність, підставою для котрої стають загальні громадянські ідеали й загальні культурні стандарти. Етнічна ідентичність у результаті такої політики змінюється громадянською ідентичністю, і остання стає найважливішим соціальним маркером при культурному та політичному позиціонуванні особистості [52, 236, 372]. Один із найвідоміших західних дослідників націоналізму Ентоні Сміт щодо цього зауважив, що, «...як правило, членам знову включених етній або етнічним іммігрантам пропонувалися громадянство і мобільність у рамках загальної системи поділу праці в обмін на асиміляцію домінуючою політичною культурою і відмова від старих прихильностей і розмовних мов» [48, 94].

Російська дослідниця Ольга Борісова вважає, що етнічна асиміляція – це природний процес засвоєння представниками різних етносів мови, культури, звичаїв і традицій середовища проживання [6, 54–55].

У рамках асиміляційної моделі кожна держава здійснює свою політику, зміст, мета та напрямок якої можуть змінюватися. Професор Каліфорнійського університету Нейл Смелзер стверджував, що асиміляція, яка передбачає повне зникнення групи меншості, може бути насильницькою – шляхом сегрегації, вигнання і знищення, і може відбуватися мирно, тобто через поступове засвоєння

* Частина вітчизняних і зарубіжних науковців вважає, що варто вести мову не про єдину асиміляційну (інтеграційну) модель етнополітики, а про дві, цілком різні моделі, – асиміляційну та інтеграційну. Метою останньої передусім є політична інтеграція, формування єдиної політичної (громадянської) нації, натомість культурні та етнічні особливості спільнот залишаються [23, 444, 445]. При цьому Дж. Ротшильд зазначав, що в поліетнічних суспільствах термін «інтеграція» може означати три типи різних явищ: 1) інтеграція «життєвих можливостей» або подолання відмінностей між окремими етнічними групами за такими показниками, як рівень смертності, грамотності, зайнятості, житлові умови і т. ін.; 2) культурна інтеграція означає або акультурацію підлеглих груп під впливом домінуючої, ймовірно «раціональної» культури в соціально-економічних і політично «істотних» сферах при збереженні етнокультурних особливостей у менш значимій чи особистій сфері, або повну асиміляцію, коли етнокультурні особливості абсолютно зникають або стають несуттєвими навіть в особистому житті, зокрема, міжетнічні шлюби сприймаються як звичайне явище; 3) політична інтеграція передбачає визнання легітимності [політичної] системи етнічною групою. Вона може піти на це вільно і добровільно або ж під впливом завуальованого, але ефективного використання влади домінуючої групи [40, 161–162].

** Асиміляція від лат. «assimilatio» – «уподібнення» [45, 120].

групами чужої для них культури [46, 311]. В найбільш радикальному варіанті метою асиміляційної моделі український дослідник Роман Коршук назвав формування єдиної нації шляхом нівелювання етнічних і культурних особливостей спільнот, що проживають на території держави. Основою асиміляційної моделі є ідея нації-етносу як єдиної етнічної та культурної спільноти. Саме рівень гомогенності та засоби його досягнення відрізняють крайній та поміркований варіанти цієї моделі. Основними засобами проведення подібної політики є заходи в освітній сфері та імміграційна політика [23, 444]. Найбільш яскравим прикладом асиміляційної моделі етнополітики були концепції «плавильного котла» у США та «злиття націй» в СРСР.

Асиміляційна модель вплинула на становлення багатьох сучасних націй. Їхній досвід демонструє, що на певному етапі розвитку використання окремих елементів цієї моделі є необхідним. Вибір на користь асиміляційної моделі часто зумовлювався специфікою націо- та державотворення і був дієвим засобом подолання трайбалізму і сепаратизму. Важливу роль відіграють також засоби інтегрування: за умов ліберальної демократії, основою якої є право особи вільно робити вибір між добровільною асиміляцією та її уникненням, ця модель цілком може функціонувати [23, 445]. Однак державна політика насильницької асиміляції може викликати зворотню реакцію з боку етнічних груп і навіть призвести до міжсуб'єктного конфлікту.

Окремі риси асиміляційної моделі етнополітики було використано в період Української Держави гетьмана Павла Скоропадського

Вибух етнічного ренесансу в другій половині XX ст. і неспроможність асиміляційної моделі забезпечити єдність суспільства* зумовили перехід багатьох демократичних країн до мультикультурної моделі етнополітики [23, 445–446]. Передвісником політики мультикультуралізму** став американський дослідник Горацій Каллен, котрий обґрунтував концепцію «культурного плюралізму» та необхідність її прийняття як моделі національного розвитку США.

* У США посилилися пошуки нової моделі інтеграції, і дедалі більшу популярність завойовували концепції культурного плюралізму. Сам процес американізації став образно подаватися американській громадській думці не як «плавильний казан», а як «салат» або «вінеґрет» [52, 238]. До певного компромісу дійшли також у СРСР. Зокрема, в період правління Ю. Андропова ідею «злиття» націй було «відредаговано»: повна єдність народів СРСР досягається в таких сферах, як економічне, соціальне, політичне життя, тоді як етнічні та культурні відмінності залишаються [20, 49].

** Поняття «мультикультуралізм», за одними даними, ввійшло до наукового обігу в 1957 р., коли постала потреба охарактеризувати політику Швейцарії, спрямовану на формування єдиної нації з різних етнокультурних спільнот, за іншими даними, цей термін з'явився в Канаді в 60-х рр. XX ст. для позначення стану етнокультурної, расової, релігійної різноманітності населення країни. В 1971 р. «мультикультуралізм» став офіційним терміном, що позначав новий урядовий курс Канади, який був своєрідним актом визнання державними інститутами поразки асиміляційної політики. Мультикультуралізм у початковому значенні означав поважливе ставлення більшості населення до меншин, одинаковий статус різних культурних традицій, право індивіда на вибір своєї ідентичності [11, 17].

У 1915 р. він написав статтю «Демократія проти плавильного казана» [63], в якій висловив протест проти руйнування етнонаціональних культур і запропонував демократичну альтернативу примусовій асиміляції. Розвиток відносин між американською демократією й етнічною самобутністю Г. Каллен назвав «культурним плюралізмом». Першою країною, яка офіційно проголосила мультикультуралізм державною політикою (1971), стала Канада*.

Модель мультикультуралізму передбачає легітимацію різних форм культурної інакшості, яка лаконічно виражена у формулі «інтеграція без асиміляції». Це передбачає, що в межах однієї держави можуть співіснувати різні етнокультурні, конфесійні та інші утворення, які мають право на публічну репрезентацію і збереження власних особливих рис, способу життя, зумовленого культурною специфікою. Разом із тим, мультикультуралізм – це також спосіб контролю та регуляції мультикультурної мозаїки за допомогою соціальних механізмів [32].

У науковій літературі є чимало трактувань поняття «мультикультуралізм». Так, американський філософ і політолог Френсіс Фукуяма визначив його як один із шляхів подолання напруженості у полікультурних державах та варіантів вдосконалення й активізації процесу демократизації, який «…розуміється не тільки як терпимість щодо культурного різноманіття, а й як вимога законодавчого визнання прав расових, релігійних і культурних груп, у даний час визнаний всіма сучасними ліберальними демократіями» [58]. Професор соціології Принстонського університету Майкл Уолцер, проаналізувавши способи сприйняття відмінностей, дійшов висновку, що метою мультикультуралізму є «…навчання всіх дітей кожної з культур, упровадження плюралізму, характерного для суспільства іммігрантів, у класні кімнати» [55, 88]. Німецький учений Франк-Олаф Радтке на прикладі Німеччини доводив, що політика мультикультуралізму є спробою соціальної держави вирішити проблему інституційної дискримінації іммігрантів через символічне визнання різноманітності й рівноправності культур [39].

Один із провідних російських теоретиків мультикультуралізму Владімір Малахов охарактеризував мультикультурне суспільство як таке, в якому нема «панівної культури» (і в якому поняття «культура» не прикріплене до поняття «етнос»). Це суспільство, в якому індивідам надана свобода вибирати, які культурні зразки є їхніми «власними».

Культурне розмаїття, на думку вченого, – це не тільки і не стільки етнічне розмаїття. Це різноманітність життєвих стилів, культурних орієнтацій і культурних тенденцій. Культурний плюралізм полягає не в паралельному існуванні

* Суть канадської моделі мультикультуралізму полягала в тому, щоб через спеціальні програми та служби надавати підтримку етнокультурним асоціаціям і допомагати меншинам у подоланні перешкод, які заважають їхній повноправній участі в житті канадського суспільства. У 1982 р. мультикультуралізм став конституційною нормою завдяки прийняттю Канадської хартії прав і свобод і пакета спеціальних законів, спрямованих на підтримку поваги до різних культур і їх повноцінне функціонування [52, 246–247].

автономних «ідентичностей», а в їхній взаємодії, що передбачає як їхнє взаємне проникнення, так і взаємну трансформацію [30].

В. Тішков і Ю. Шабаєв трактують мультикультуралізм як особливу форму ліберальної ідеології, змістом якої є інтеграція різних етнічних і расових груп в єдину спільноту при збереженні та офіційній підтримці їхньої культурної самобутності. При цьому вчені уточнюють, що мультикультуралізм – це сповідувана владою* тієї чи іншої країни доктрина єдності в різноманітті, що має за мету гармонізацію взаємодії між різними етнічними і расовими складовими держави на основі спільних цінностей при збереженні культурної автономії громад [52, 245]. Така форма етнополітики дає змогу нетитульному населенню зберігати групову ідентичність і безконфліктно співіснувати з домінантною більшістю.

Професор Російського університету дружби народів Нур Кірабаєв, розглядаючи мультикультуралізм як «…компроміс у міжкультурному діалозі», охарактеризував його як «теорію, практику і політику неконфліктного співіснування в одному життєвому просторі багатьох різнорідних культурних груп» [21, 20]. При цьому вчений звернув увагу, що, незважаючи на утвердження поваги до розбіжностей, мультикультуралізм не відмовляється від пошуку універсальності. Таким чином, політику мультикультуралізму можна розглядати як середній шлях створення вільних цивілізаційних просторів, не руйнуючи традиційного буття етносів, сформованих історією локальних цивілізацій.

Українська дослідниця Світлана Дрожжина визначила мультикультуралізм як «…стан, процеси, погляди, політику культурно неоднорідного суспільства, орієнтовані на свободу вираження культурного досвіду, визнання культурного розмаїття; культурний, політичний, ідеологічний, релігійний плюралізм, визнання прав меншин як на суспільному, так і на державному рівні» [15, 94]. Проте, як вважає вчена, наявність етнокультурної та мовної розмаїтості не є підставою для визнання суспільства мультикультурним загалом. Для цього необхідно, щоб поряд із дескриптивними ознаками мультикультуралізму були наявні нормативні. Сутність останніх полягає у піклуванні держави про права, гідність і добробут усіх її громадян, незалежно від етнічного, расового походження, віросповідання, мови тощо. Нормативний підхід підтверджує виправданість і необхідність для сучасних суспільств докладати зусиль у напрямку

* В. Тішков акцентував особливу увагу на тому, що мультикультуралізм – це не тільки момент фіксації і визнання в суспільстві/державі наявності культурних розходжень, а й «…концептуальна позиція у сфері політичної філософії й етики», що знаходить своє вираження в правових нормах, суспільних інститутах, повсякденному житті людей [51, 335]. Ця модель передбачає державну підтримку для етнічних, расових і релігійних груп у справі збереження їхньої культурної специфіки, мови, релігії. З цією метою формуються спеціальні інститути та виділяються ресурси для організації шкільного навчання мовами меншин, створення телеканалів, що транслюють їхніми мовами тощо. Останніми роками модель мультикультуралізму доповнено вимогами створення умов для формування загальнонаціональної єдності та зміцнення системи спільних цінностей [52, 372].

підтримки й сприяння матеріальному й духовному розвитку різних культурних груп, а також поваги до їхньої ідентичності [15, 97].

На думку української дослідниці Ірини М'язової, мультикультуралізм сьогодні є ідеологією, політикою та дискурсом, що підтверджують правомірність і цінність культурного плюралізму, доречність та значимість існування різноманіття культурних форм. У контексті мультикультуралізму несхожість і відмінність перестають розглядатися як «чуже», стаючи просто «іншим» [27, 156]. У період Української революції 1917–1921 рр. таку модель етнополітики або її елементи прагнули використовувати Центральна Рада, Директорія, УНРада ЗУНР та їхні уряди.

Однак етнополітична модель мультикультуралізму, попри такі її позитивні установки, як громадянська рівноправність, стабілізація етнічного складу населення країни, відмова держави від втручання у справи етнічної ідентифікації, дотримання правил толерантної поведінки тощо, не є універсальною панацеєю. Зокрема, викликає застереження характерна для мультикультуралізму перевага групових інтересів етнічних спільнот над інтересами індивіда, посилення «мозаїчності» і навіть фрагментації окремих культур, прагнення іммігрантів уникнути інтеграції в приймаюче суспільство. На думку деяких дослідників, одним із наслідків мультикультурної етнополітики є руйнування традиційної культури місцевого населення представниками іммігрантів [13; 23, 446–447; 52, 249]. На необхідності збереження національної ідентичності територіального співтовариства, базованого на єдиній культурі, наголошував американський теоретик Самюель Гантінгтон, котрий вбачав у мультикультуралізмі деструктивне начало. Він не мав сумнівів, що відмова від єдиної західної ідентичності, заохочення культурного різноманіття послаблять західний світ, а тому застерігав: неодноразово лідери тих чи інших народів намагалися «…змінити ідентичність їхньої країни з однієї цивілізації на іншу. Аж до сьогодні ні в одному випадку вони не досягли успіху, а породжували замість цього шизофренічні розколоті країни» [59, 504].

Подібної думки дотримувався також американський соціолог Едвард Альберт Шилз, зазначаючи, що «мультикультуралізм», поширений в освітній системі США, є чи не найбільш ефективним засобом руйнування національного духу. Він насамперед призначений для підриву ідеї домінантної нації у США і національної держави, яка її підтримує. Це може призвести до руйнування громадянського суспільства і відповідно завдати шкоди малим націям, які воно захищає. Наслідком розпаду громадянського суспільства була б війна «всіх проти всіх» [61].

Про те, що втілення мультикультурної моделі етнополітики в життя іноді призводить до протилежних наслідків, свідчить досвід деяких розвинених країн, зокрема Канади, де замість інтеграції суспільства триває його фрагментація на конкуруючі між собою етнічні сегменти. При цьому не тільки не відбувається зближення між етнічними групами, а й посилюється етнічне розшарування на індивідуальному рівні, тобто ускладнюються умови для міжособистісних комунікацій [52, 249]. Наслідком реалізації політики мультикультуралізму є також активізація сепаратистських настроїв: у 1995 р. франко-канадським сепара-

тистам не вистачило лише 1% голосів виборців, щоб проголосити незалежність провінції Квебек [23, 447]. Тому не дивно, що низка провідних світових лідерів змушені були визнати повний провал концепції мультикультуралізму в їхніх країнах*. Подібні заяви зробили канцлер Німеччини Ангела Меркель**, прем'єр-міністр Великобританії Девід Кемерон, президент Франції Ніколя Саркозі [33; 7; 44] та інші політики.

Антиподом до мультикультурної моделі є політика виключення, що передбачає створення умов для політичного, економічного та культурного домінування однієї етнічної групи і витіснення з основних позицій у політиці та культурі представників інших груп. Така модель може бути достатньо м'якою і виявлятися в конституційному націоналізмі та етнічній демократії, коли одна група через державно-правові інститути і процедури захоплює домінуючі позиції, а може набувати форми жорсткого розділення етнічних і расових громад [52, 372]. Крайніми формами політики виключення, найбільш характерними для минулих епох, є расизм***, геноцид та їхні різновиди.

Расистська етнополітична модель полягає у прагненні забезпечити етнічну та расову чистоту пануючої спільноти, у розподілі суспільства на повноцінних і неповноцінних громадян, дискримінації непанівних етнічних груп. Ця модель ґрунтується на ідеології расизму – уявленнях про природну нерівність людських рас і вирішальному впливі расового фактора на історію людства [23, 447]. Кожен із прикладів вияву расизму, як зазначав Н. Смелзер, «…є вираженням етноцентризму з боку панівної групи, тому що гнобителі вважали себе вище пригнобленої групи в біологічному і культурному відношенні» [46, 309].

Расистські ідеї зародилися в XVI ст., але перше найбільш послідовне обґрунтування расистської теорії викладено в праці французького соціолога Жозефа Артура де Ґобіно «Досвід про нерівність людських рас», виданій у 1853 р. у Франції. У цій праці дослідник на матеріалі історії багатьох народів намагався довести, що джерелом відмінностей в історичних долях і рівні розвитку різних країн є расові особливості їхніх мешканців. Людські раси, на його думку, через специфіку їхніх організмів різняться між собою не тільки зовнішніми даними, а

* Наприклад, за результатами оприлюдненого у квітні 2010 р. соціологічного дослідження, виконаного на замовлення уряду ФРН, було встановлено, що кожен четвертий турок у Німеччині не знає німецької мови, а кожен другий практично не спілкується з німцями. За даними міністра внутрішніх справ Німеччини Томаса де Мезьєра, від 10 до 15% мігрантів відкрито відмовляються інтеґруватися у німецьке суспільство [3, 31].

** Виступаючи в жовтні 2010 р. на зборах молодіжної організації Християнсько-демократичного союзу, канцлер ФРН А. Меркель визнала повний провал спроб побудувати мультикультурне суспільство в Німеччині: «Очевидно, що мультикультурний підхід, котрий передбачав щасливе життя поруч одних з іншими, повністю провалився... Ті, хто хоче стати частиною нашого суспільства, повинні не тільки дотримуватися наших законів, а й говорити нашою мовою». А отже, як зазначила А. Меркель, «…вивчення мови має стати обов'язком іммігрантів, як це було раніше, а не добровільною опцією, як це відбувається нині» [53].

*** Термін «расизм» уперше було зафіксовано у Французькому словнику Ларусса, виданому в 1932 р. Його трактували як «…систему, яка підтверджує перевагу однієї расової групи над іншими» [52, 261–262].

й психологічними характеристиками та здібностями до розвитку і навіть засвоєння культури. Нижчою расою вчений вважав чорну, більш розвиненою – жовту, а вищою, здатною до прогресу і створення повноцінної культури, – білу, особливо її еліту – арійську частину [10].

Британський соціолог Мікаель Бентон («Ідея раси» (1977), «Расова та етнічна конкуренція» (1983)) та його однодумці називали расизм доктриною, яка дає змогу обґрунтувати стійкі біологічні відмінності між групами, що перебувають у відносинах зверхності і підпорядкування [5]. При цьому він підкреслював необхідність розрізнення раси й етнічності, наголошуючи, що перша відноситься до категоризації, тобто зовнішнього (ззовні) визначення, і пов'язана з процесами виключення («їх»), тоді як етнічність має справу з груповою ідентифікацією («нас»), при цьому «членство в етнічній групі є переважно добровільним, а членство в расовій групі – ні» [62, 11].

Інші науковці, серед яких Джон Рекс («Раса і етнос», 1986), Мартін Баркер («Новий расизм», 1981) і Роберт Майлз («Расизм», 1989), по-різному характеризували сутність расизму, зазначаючи, однак, що його основою є соціально створені категорії та володіння певними характеристиками, причому ці категорії можуть бути культурними, релігійними, історичними, а не тільки біологічними або псевдобіологічними [5].

Згідно з расистською моделлю етнополітики суспільство стратифікують за вертикально-ієрархічним принципом. На вершині перебувають представники панівної етнічної спільноти, що вважаються єдиними «повноцінними» громадянами. Вертикально-ієрархічний принцип забезпечує повну монополію панівної спільноти в політичній, соціальній, економічній, культурній та інших сферах. Непанівні групи перебувають у підкореному становищі, їхні місце та роль у суспільній ієрархії залежать від расової «повноцінності». Для забезпечення етнічної/расової чистоти расистська модель етнополітики обмежує до мінімуму доступ представників «неповноцінних» етнічних груп у країну та передбачає повну заборону або суттєві обмеження щодо змішування представників різних расових груп. Проводячи подібні заходи правлячі кола активно використовують геноцид і депортації [23, 444, 448; 6, 49]. На практиці расистська модель етнополітики була втілена в нацистській Німеччині та ПАР періоду апартеїду, а окремі її елементи, зокрема політика сегрегації, – в деяких країнах, наприклад, у США (XIX – до 60-х рр. XX ст.).

Найбільш агресивною етнополітичною моделлю є геноцид*. Відповідно до міжнародної Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього (1948), геноцид слід розуміти як дії, чинені з наміром знищити, цілком чи

* Геноцид від грец. «genos» – «рід» і лат. «caedo» – «вбиваю» [45, 259]. Термін «геноцид» як юридичне поняття вперше було використано у виданій 1944 р. у Вашингтоні праці американського юриста Рафаеля Лемкіна «Основне правило в окупованій Європі» [31, 34].

У психологічному плані геноцид є виразом граничної нетерпимості до іншого способу життя, іншої «картини світу» (етнічної та культурної) аж до фізичного знищення її носіїв. Як зазначають етнопсихологи, «…дана агресія, завдяки дії психологічного механізму каузальної атрибуції (приписування причин) у свідомості її носіїв, пояснюється «благородними мотивами» і, таким чином, отримує статус легітимності на період її активного вияву» [38, 558].

частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку: убивство членів такої групи; заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи; навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове її фізичне знищення; заходи, розраховані на запобігання дітонародженню в середовищі такої групи; насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу [22].

Дослідники зазначають, що домінуюча група або домінуючі етнічні спільноти беруть на озброєння геноцид тоді, коли відчувають загрозу своїм інтересам з боку іншої групи, яку нерідко оголошують відсталою (або конфліктогенною, криміногенною тощо), що не має економічної та соціальної цінності і співіснування з якою вважається неприйнятним. Геноцид дає змогу вирішити проблеми міжетнічної взаємодії шляхом фізичного усунення конкуруючої етнічної групи або шляхом підриву її демографічного, культурного потенціалу, в результаті чого вона перестає сприйматися як загроза інтересам домінантної спільноти [52, 266].

У сучасному суспільстві расизм, геноцид, як і будь-які інші людиноненависницькі теорії, а також їхні вияви, рішуче засуджує світове співтовариство як неприпустимі та протизаконні; міжнародне право й гуманістична мораль розглядають їх як злочин проти людства. Відповідно спроби здійснення подібної політики нині не можуть бути результативними.

П'ять можливих етнополітичних моделей вирішення проблеми «культурного різноманіття» запропонував професор Лондонської школи економіки Чандран Кукатас. Це ізоляціонізм, асиміляторство, м'який мультикультуралізм, жорсткий мультикультуралізм та апартеїд.

Ізоляціонізм учений вважає найбільш очевидною реакцією суспільства, щоб не допустити виникнення культурного різноманіття і таким чином зберегти традиційні культурні засади. Для цього посторонніх позбавляли права в'їзду в країну і проживання в ній, особливо це стосувалося тих іммігрантів, що відрізнялися від основного населення в культурному плані. Свого часу такий підхід взяли на озброєння Австралія й Японія. Проте політика ізоляціонізму виявилася неефективною, оскільки її складно було реалізовувати впродовж тривалого проміжку часу.

Однією з альтернатив ізоляціонізму мало стати асиміляторство, яке полягало в тому, щоб допускати в країну приїжджих, але при цьому здійснювати політику їхньої асиміляції, обмежуючи тим самим масштаби впливу сторонніх на культуру приймаючого суспільства. Однак такий підхід також був малопродуктивним, оскільки, по-перше, іммігранти не тільки піддавалися асиміляції, а й самі впливали на повсякденне життя й менталітет приймаючого суспільства; по-друге, не всі культурні меншини погоджувалися на запропонований їм сценарій і чинили опір спробам асиміляції; по-третє, в суспільстві з достатнім ступенем індивідуальної свободи асиміляторська політика могла призводити до обмежень не лише іммігрантів, а й корінних мешканців країни.

Модель м'якого мультикультуралізму передбачає відмову як від спроб не допустити виникнення культурного різноманіття шляхом самоізоляції, так і від прагнення не дати йому вкоренитися за рахунок асиміляції меншин; допускається і прийом країною представників різноманітних культур, і спокійне ставлення до того, що меншини можуть залишатися «не інтегрованими». Ступінь асиміляції мав визначатися бажанням і здатністю кожного окремого індивіда. На думку Ч. Кукатаса, саме модель м'якого мультикультуралізму найбільшою мірою відповідає принципам класичного лібералізму і є оптимальною.

Жорсткий варіант мультикультуралізму відрізняється від м'якого його ступенем. Одна з характеристик м'якої мультикультуралістської політики полягає в тому, що в її рамках можлива асиміляція людей не стільки тому, що вони самі цього хочуть, як через те, що в них нема особливого вибору. В результаті представники культурних меншин у суспільстві або нездатні підтримувати свою особливу ідентичність тому, що це пов'язано з надмірними витратами, або не можуть повністю брати участь у житті суспільства через власні культурні уявлення і традиції. Жорсткий мультикультуралістський підхід полягає в тому, що суспільство має вживати активних заходів для забезпечення таким людям не лише повноцінної участі в житті суспільства, а й максимальних можливостей для збереження особливої ідентичності і традицій. Згідно з цією моделлю до різноманітності слід не просто ставитися толерантно – її потрібно зміцнювати, заохочувати і підтримувати як фінансовими засобами (за потреби), так і шляхом надання культурним меншинам особливих прав.

Найбільш реакційною моделлю впливу на культурне різноманіття дослідник визначив апартеїд, який свого часу застосовували в ПАР. Він не закриває представникам культурних меншин доступу в країну, оскільки це практично неможливо, але передбачає повну заборону на їхню асиміляцію. Політику апартеїду, так само як і ізоляціонізму, важко здійснювати протягом тривалого періоду, оскільки людям притаманне природне прагнення до спілкування й об'єднання. Зберегти такий політичний устрій можна лише репресивними методами [25].

Прикладом успішного поєднання поліетнічності та демократії може стати реалізація моделі консоціональної демократії, запропонованої американським політологом Арендом Лейпхартом. Характерними для неї є чотири ознаки: дві головні – це участь представників усіх значних груп у прийнятті політичних рішень і широка автономія цих груп в управлінні своїми внутрішніми справами; дві вторинні – пропорційність і право вето меншини. Основне призначення цих інструментів полягає в тому, щоб зміцнити почуття безпеки кожної групи, надаючи їй максимальні можливості вирішувати власну долю, не створюючи при цьому загрози безпеці інших груп [26, 288]. Подібна модель, базована на Законі про національно-персональну автономію, функціонувала в УНР. Її відмінність полягала лише у відсутності права вето меншин. Проте використання цього інструменту в моделі консоціональної демократії А. Лейпхарта обмежу-

валося колом найбільш важливих і фундаментальних питань і було засноване швидше на неформальному взаєморозумінні, ніж на формальних юридичних або конституційних правилах [26, 290].

Окремі риси гіпотетичних результатів дії Закону про національно-персональну автономію в УНР проглядаються в оригінальній концепції т. зв. плюрального суспільства, описаної британським вченим Дж. Ферніволлом на прикладі Бірми і Яви. Плюральне суспільство автор розуміє як «мішанину народів», в якій єднальною ланкою між індивідами є торгово-ринкові відносини. Етноси стикаються, але не об'єднуються. Кожна група дотримується своїх релігії, культури, мови, уявлень і звичок. Люди зустрічаються як індивіди, але лише на ринку, при продажу та купівлі. Сегменти окремих громад живуть пліч-о-пліч, але роздільно в рамках загального політичного утворення. Навіть у сфері економіки поділ праці відповідає расовим відмінностям. Це схоже на кастову систему, але без релігійної основи.

Дж. Ферніволл зазначав, що плюральне суспільство складається з груп ізольованих індивідів, і дезінтеграція соціальної волі відображена в фрагментарності соціальної потреби. Навіть у життєво важливому для всього суспільства питанні захисту від агресії люди не готові жертвувати власними інтересами [57, 186–187].

Концепцію плюрального суспільства продовжили розробляти послідовники Дж. Ферніволла, насамперед М. Сміт. Він запропонував розрізняти три альтернативні основи суспільної організації та єдності, а саме способи диференціальної, еквівалентної і стандартної інкорпорації.

При диференціальній інкорпорації одна інституційно помітна група, найчастіше отримуючи вигоди для себе, панує над іншими за допомогою різних засобів, аж до застосування сили, коли це необхідно. Її пряму протилежність становить консоціація (еквівалентна інкорпорація), яка заперечує нерівний розподіл привілеїв, прав чи можливостей груп у суспільній сфері незалежно від наявності або відсутності загальних для всіх груп інститутів.

Третій спосіб інкорпорації, на думку вченого, можна проілюструвати на прикладі Великобританії, Франції, Голландії чи Данії. Його характерна особливість полягає в тому, що індивіди прямо введені в суспільну сферу як громадяни на формально тотожних умовах громадянського і політичного статусу, минаючи індивідуальне членство в будь-яких проміжних корпоративних групах; у рамках цієї системи індивіди користуються громадянськими правами безпосередньо, а не через групову ідентифікацію незалежно від діяльності в інших інституційних сферах. З урахуванням цих ознак М. Сміт назвав цю систему «універсалістською», або «стандартною» інкорпорацією. За цієї системи інституційна практика індивідуальних громадян абсолютно не має значення, за винятком специфічних дій, прямо або побічно заборонених законом. Режим за своєю орієнтацією і наслідками іманентно асиміляційний, оскільки громадянська рівність усіх членів суспільства сприяє стиранню відмінностей у мовній, шлюбній, економічній, освітній, рекреаційній та в інших сферах. У таких умовах, у межах закону,

особливості сімейної чи релігійної практики є справою особистого вибору і не пов'язані з визначенням індивідуальних громадянських прав [47, 187–189].

Етнополітичні моделі поведінки держави визначаються типом політичного режиму, навичками правової й управлінської культур і значною мірою задаються національною політичною елітою. О. Борісова виділила й охарактеризувала такі різновиди комунікації між державою й етнічною групою, як імператив, маніпуляція і діалог.

Основою імперативу* як історично традиційної стратегії держави є етнічне насильство – прагнення до повного домінування над етнічною групою з метою нав'язування їй своїх ціннісних установок, жорсткого регламентування всіх сфер її життєдіяльності, штучного руйнування її цілісності, придушення та утисків її інтересів і навіть знищення або усунення з системи соціальної взаємодії. Цей вид інтеракції був властивий державам імперського типу; його окремі елементи інколи використовують сучасні держави як інструмент силового тиску на «нетитульні» етнічні групи [6, 46, 49]. Виділяють три типи імперативної стратегії, що проводиться державою щодо етнічних груп: дискримінація**, територіальна та правова ізоляція***, геноцид. Основою імперативу як поведінкової стратегії держави є такі ідеології, як шовінізм**** і расизм.

Наслідком нав'язування імперативної моделі інтеракції з боку держави може стати наростання етнічної та соціальної напруженості дискримінованих груп, що відповідно може призвести до міжсуб'єктного конфлікту.

---

* Соціальний психолог Марина Бітянова визначила імперативне спілкування як «…авторитарну, директивну форму впливу на партнера за спілкуванням із метою досягнення контролю над його поведінкою і внутрішніми установками, примусу до певних дій або рішень». Найчастіше імперативні форми спілкування використовують для встановлення контролю над зовнішньою поведінкою людини. Особливість імперативу полягає в тому, що кінцева мета спілкування – примус партнера – не завуальована: «Будеш робити, як я скажу». Засобами впливу при цьому використовують накази, вказівки, розпорядження та вимоги, покарання, заохочення [4, 73–74].

** Дискримінація – це обмеження або позбавлення частини громадян політичних та громадянських прав і свобод за ознакою етнічної (расової, релігійної, мовної) належності. Використання цієї стратегії комунікації спрямоване на забезпечення привілейованого становища «титульної» групи (з якою себе ототожнює державне угруповання) і обмеження інших етнічних спільнот у сферах виборчого права, вищої освіти, свободи пересування і вибору місця проживання, соціальних та економічних прав [6, 46–47].

*** Територіальна чи правова ізоляція етнічних груп є більш жорстким імперативним впливом з боку держави. Формами територіальної ізоляції є резервації для нечисленних корінних жителів країни; гетто як особливі поселення для євреїв; депортації – насильницькі переміщення етнічних груп з одних місць в інші, фактичне виселення їх із традиційних місць проживання чи історичної батьківщини [6, 47–48]. Дж. Ротшильд зазначав, що подібні заходи, зокрема виселення, застосовують щодо груп, котрі розглядаються як маргінальні та «невиліковно ворожі» загальній меті домінуючої групи [40, 164].

**** Шовінізм – це звеличення ролі та становища «титульної» групи, приниження «нетитульних», яким відмовлено в самобутності [6, 49].

Демократизація політичних систем сучасних держав спричинила новий вид взаємодії між означеними акторами – маніпуляцію*. Це більш м'яка форма впливу на партнера, ніж імператив; справжня мета комунікації може бути від нього прихована. Ця стратегія спрямована на опосередковане управління поведінкою контрагента, зміну агоністичних установок на лояльні, відхід від можливого конфлікту або переведення його з політичної площини в культурну або мовну.

Держава в поліетнічному суспільстві застосовує маніпулятивний вид взаємодії з метою інтеграції етносів різного типу розвитку в єдиний соціально-економічний, політико-правовий і культурний простір. Важливим інструментом впливу на партнера в цій ситуації інтеракції є актуалізація громадянської правосвідомості та громадянської самоідентифікації особистості [6, 52–53]. Виокремлюють три основні типи маніпуляції: деетнізація політики та державності**, політика асиміляції і політика акультурації***.

Створення ідеальної моделі взаємодії держави й етнічної групи неможливе без розвитку діалогу як виду комунікації. Діалог як стратегія взаємодії випливає з постулювання партнерами свого рівноправного становища; її мета спрямована на взаєморозуміння, самопізнання і саморозвиток контрагентів, створення комфортного середовища взаємодії та виконання конкретних завдань. Діалог виникає в тій ситуації комунікування, коли етнічні групи агрегують власні інтереси, а держава здійснює заходи щодо їхньої реалізації за умови

* Маніпуляція – це приховане управління особистістю, такий психологічний вплив на людину, який має забезпечити негласне отримання маніпулятором односторонніх переваг, але так, щоб у партнера зберігалася ілюзія самостійності прийнятих рішень. Сила маніпуляції полягає в її прихованому характері; прихований як сам факт впливу, так і його мета. Маніпулятор використовує психологічно вразливі місця людини – риси характеру, звички, бажання, а також її переваги, тобто все, що може спрацьовувати автоматично, без свідомого аналізу [4, 76].

** Деетнізацію в означеному контексті слід розуміти як політику держави, спрямовану на штучне обмеження і витіснення етнічних форм суспільного життя, на відмову в підсумку від енто-територіальної форми державності. Ця стратегія зумовлена тим, що «титульна» спільнота відмовляється визнати право інших груп на самобутні форми життєдіяльності. Механізми деетнізації різні: 1) ліквідація наявних територіальних автономій або перешкоджання їхньому створенню; 2) зміна адміністративно-територіальних кордонів усередині країни таким чином, щоб вони не збігалися з етнічними (мовними); 3) відмова від групового і запровадження індивідуального принципу захисту етнічних прав (збереження самобутності, розвиток мови, освіти, культури) [6, 53–54].

*** Акультурація, на відміну від асиміляції, є таким процесом взаємовпливу етнічних культур, при якому не відбувається зміни етнічної самосвідомості або втрати своєї мови. Політику акультурації здійснюють сучасні демократичні держави, суть якої полягає у складанні та реалізації програм, що забезпечують засвоєння європейської культури етносами інших типів розвитку і спрямованих на подолання етноцентризму, розвиток культури толерантності до іноетнічного буття [6, 55]. Дж. Ротшильд зазначав, що непримушувану Акультурацію здійснюють за допомогою міжетнічної взаємодії, дозволу і навіть заохочення соціальної мобільності, освіти та використання цивільних прав і свобод. Хоча домінуючі групи можуть (іноді цілком обґрунтовано) розглядати таку політику як істотну поступку, зазвичай вона не приводить до значного перерозподілу влади між домінуючою і підлеглими групами [40, 164].

збереження територіальної цілісності. Використання діалогу як стратегії комунікації між двома означеними партнерами можливе при досягненні суспільством певного рівня демократії та правосвідомості, коли цінною парадигмою є визнання рівнозначності всіх етноцивілізаційних груп та їхнього права на різні форми самовизначення в межах певної країни, в т. ч. права на автономію – етно-територіальну чи культурну [6, 58]. Такий підхід потребує поступливості від усіх акторів етнополітичних відносин.

На думку Дж. Ротшильда, домінуючі групи, крім поширеного принципу «розділяй і володарюй», можуть застосовувати різну тактику щодо підлеглих груп або поєднувати різні методи і підходи до окремих груп. Найбільш характерними є такі методи й засоби: 1) геноцид; 2) виселення; 3) примусова асиміляція; 4) непримушувана акультурація; 5) структурна федералізація (кантонизація, децентралізація) – це метод встановлення довіри й усунення побоювань підлеглих груп за допомогою територіальних гарантій; 6) «макіавеллістська» версія структурної федералізації – її використовують, коли домінуюча група інституційно дробить велику існуючу або латентну групу на більш дрібні нові*; 7) навмисне ігнорування етнічних політичних вимог і тою чи іншою мірою завуальоване зневажливе ставлення до «відсталих» етнічних культур, сподіваючись, що це прискорить їхнє імовірно неминуче зникнення [40, 163–165]. Проаналізувавши означені заходи, що використовують у відносинах між підлеглими і домінуючими групами, вчений дійшов висновку, що жоден із них не має універсальної ефективності, а деякі є надмірно радикальні і відповідно спричиняють насильницький силовий опір меншини і засудження міжнародною громадськістю.

Для узагальнення варіативності стратегій влади у сфері етнонаціональної політики Дж. Ротшильд запропонував такі моделі: «вертикальної ієрархії», «паралельної сегментації» та «перехрещеної сітки». Перша модель є авторитарно-тоталітарною, оскільки відображає державну систему з домінуючою етнічною групою, що панує в усіх сферах суспільного життя, та підлеглих їй іноетнічних спільнот. Для збереження існуючої ієрархії панівна етногрупа може застосовувати до залежних від неї іноетнічних суб'єктів силу чи примусові санкції. Друга модель має перехідний характер – від авторитарно-тоталітарних до демократичних етноконструкцій, де кожна етнічна група визначається внутрішньою соціальною стратифікацією та наявністю власної політичної еліти. Етногрупові суперечності узгоджуються або шляхом переговорів і досягнення компромісів, або застосування сили**. Найбільш оптимальною для аналізу міжетнічної взає-

* У радянській Центральній Азії, наприклад, Йосиф Сталін і його оточення прагнули розчленувати пантюркську панісламську фалангу, яка викликала побоювання, субсидуючи і в певному сенсі створюючи більш дрібні групи: казахів, киргизів, туркменів, узбеків та інших [40, 164].

** Дослідники до моделі «паралельної сегментації» зараховують «корпоративну» та «кланову» демократії, елементи яких здобули широке розповсюдження на пострадянському просторі, в т. ч. в Україні. Для них властиві високий ступінь групових інтересів, боротьба за економічний і політичний вплив у суспільстві, переранжировка соціальних статусів та етнічної «ваги» в країні [18, 8].

модії в розвинених суспільствах, на думку Дж. Ротшильда, є третя модель. У її межах завдяки активній взаємодії різних етногруп економічні та етнічні елементи взаємно переплітаються, а поняття «громадянин» органічно інтегрує в собі етнічні й національні складники [65, 80–84]. Такий підхід не гарантує рівного представництва етнічних груп, проте дає змогу збалансувати інтереси поліетнічного суспільства та уникати міжнаціонального протистояння.

Отже, проаналізувавши теоретичні підходи до визначення сутності, передумов зародження та моделей державної етнополітики, сформованих у світовій політичній думці, можна підсумувати, що етнонаціональна політика є однією з головних категорій, яка забезпечує пошук шляхів гармонізації міжетнонаціональних відносин. Її виникнення зумовлене поліетнічним складом багатьох держав світу та необхідністю ефективної інтеграції іноетнічних суб'єктів з політичною структурою суспільства. Різні країни використовують різні моделі державної етнополітики, однак основними серед них є асиміляційна (інтеграційна) модель, мультикультуралізм та політика виключення.

Lazarovych M. ***To a question of the methodology of scientific analysis of the state ethnic policy****. Based on the integrated use of a set of general principles of scientific knowledge, the dialectical approach, and special methods of research the author highlights the major theoretical approaches to determine the nature, origin and preconditions of national ethnic models.*

Key words*: ethnopolitics, government, minorities, model, assimilation, multiculturalism, policy exception.*

Лазарович М. ***К вопросу о методологии научного анализа государственной этнополитики****. На основе комплексного использования совокупности общих принципов научного познания, диалектического подхода, а также специальных методов исследования отражены основные теоретические подходы к определению сущности, предпосылок зарождения и моделей государственной этнополитики.*

Ключевые слова: *этнополитика, государство, меньшинства, модели, ассимиляция, мультикультурализм, политика исключения.*

Література

1. *Антонюк О. В.* Основи етнополітики [Текст] : навч. посіб. – [для студ. вищ. навч. закл.] / О. В. Антонюк. – К. : МАУП, 2005. – 432 с.
2. *Ачкасов В. А.* Этнополитология [Текст] : учеб. / В. А. Ачкасов. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – Москва : Юрайт, 2014. – 495 с.
3. *Бандурка А. С.* Сім облич мультикультуралізму [Текст] / А. С. Бандурка // Гілея. – 2012. – Вип. 59 (дод.). – С. 29–35.
4. *Битянова М. Р.* Социальная психология: наука, практика и образ мыслей [Текст] : уч. пособ. / М. Р. Битянова. – Москва : ЭКСМО-Пресс, 2001. – 576 с.
5. Большой толковый социологический словарь терминов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.onlinedics.ru/slovar/soc/r/rasizm.html.

6. *Борисова О. В.* Этнические группы в политическом процессе (концептуальные основы этнополитологии) [Текст] / О. В. Борисова. – Ульяновск : ГСХА, 2003. – 172 с.
7. Британська політика мультикультуралізму провалилася – Камерон [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.radiosvoboda.org/content/news/2298705.html.
8. *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса [Текст] / Ю. В. Бромлей. – Москва : Наука, 1983. – 412 с.
9. *Гелей С. Д.* Політологія [Текст] : навч. посіб. / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. – Львів : Світ, 2001. – 384 с.
10. *Гобино Ж. А. де.* Опыт о неравенстве человеческих рас [Электронный ресурс] / Жозеф Артур де Гобино. – Москва : Одиссей ; Олма-пресс, 2001. – Режим доступа : http://www.hrono.ru/libris/lib_g/gobino00.php.
11. *Гордієнко А. В.* Концепція мультикультуралізму в сучасному науковому дискурсі [Текст] / А. В. Гордієнко // Наукові праці. – 2012. – Т. 178, вип. 166. – С. 17–20. – (Серія : Політологія).
12. *Дадуев М. А.* Концептуальные основы этнополитики в современной России [Электронный ресурс] / М. А. Дадуев // Теория и практика общественного развития. – 2013. – № 2. – Режим доступа : http://teoria-practica.ru/-2-2013/politics/daduev.pdf.
13. *Дерябина С. Р.* Россия и опыт мультикультурализма: за и против [Электронный ресурс] / С. Р. Дерябина // Демоскоп Weekly. – 2006. – № 231–232. – Режим доступа : http://www.demoscope.ru/weekly/2006/0231/analit03.php.
14. *Дробижева Л. М.* Этничность в современной России: этнополитика и социальные практики [Текст] / Л. М. Дробижева // Россия: трансформирующееся общество / под ред. В. А. Ядова. – Москва : Изд-во «КАНОН-пресс-Ц», 2001. – С. 199–221.
15. *Дрожжина С. В.* Культурна політика сучасної полікультурної України: соціально-філософський та правовий аспекти [Текст] : моногр. / С. В. Дрожжина. – Донецьк : ДонДУЕТ, 2005. – 196 с.
16. *Дрожжина С. В.* Мультикультуралізм: теоретичні і практичні аспекти [Текст] / С. В. Дрожжина // Політичний менеджмент. – 2008. – № 3. – С. 96–106.
17. *Євтух В. Б.* Етнічність: енцикл. довід. [Текст] / В. Б. Євтух ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова ; Центр етноглобалістики. – К. : Фенікс, 2012. – 396 с.
18. *Калиновський Ю. Ю.* Вибір та реалізація етнонаціональної моделі в процесі державотворення [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / Ю. Ю. Калиновський. – Харків, 1999. – 17 с.
19. *Картунов О. В.* Вступ до етнополітології [Текст] : науково-навч. посіб. / О. Картунов. – К., 1999. – 245 с.
20. *Касьянов Г. В.* Теорії нації та націоналізму [Текст] : моногр. / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.
21. *Кирабаев Н. С.* Культурная идентичность, плюрализм и глобализация в современном философском дискурсе [Текст] / Н. С. Кирабаев // Культурная идентичность и глобализация : докл. и выст. V Междунар. филос. симпозиума [«Диалог цивилизаций: Восток–Запад»], Москва, 27–28 апреля, 4–5 мая 2001 г. / под ред. Н. С. Кирабаева и др. – Москва, 2002. – С. 15–20.
22. Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него от 9 декабря 1948 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon1.rada.gov.ua/ laws/show/ 995_155.
23. *Корнук Р. М.* Моделі етнополітики [Текст] / Р. М. Коршук // Гілея. – 2010. – Вип. 40. – С. 442–449.
24. *Кряклина Т. Ф.* Этнополитика как инструмент управления этнополитическими процессами [Текст] / Т. Ф. Кряклина // Wschodnie partnerstwo – 2012 : materiały

VIII Międzynarodowej naukowi-praktycznej konferencji, 7–15 września 2012 roku. Vol. 5. – Przemyśl : Nauka i studia, 2012. – S. 44–50. – (Historia. Politologija. Filozofia).
25. *Кукатас Ч.* Теоретические основы мультикультурализма [Электронный ресурс] / Чандран Кукатас. – Режим доступа : http://dialogs.org.ua/ua/issue_full.php?m_id=10227.
26. *Лейпхарт А.* Полиэтническая демократия [Текст] / Аренд Лейпхарт // Этнос и политика : хрестомат. / авт. –сост. А. А. Празаускас. – Москва : УРАО, 2011. – С. 287–299.
27. *М'язова І. Ю.* Про місце та роль мультикультуралізму в комунікативному просторі [Текст] / І. Ю. М'язова // Філософські проблеми гуманітарних наук. – 2008. – № 13. – С. 156–160.
28. *Майборода О.* Етнополітика [Текст] / О. Майборода // Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 488.
29. Мала енциклопедія етнодержавознавства [Текст] / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Довіра, 1996. – 942 с.
30. *Малахов В.* Зачем России мультикультурализм? [Электронный ресурс] / В. Малахов. – Режим доступа : http://www.antropotok.archipelag.ru/text/a062.htm.
31. Малий етнополітологічний словник [Текст] / О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий та ін. – К. : МАУП, 2005. – 288 с.
32. *Мамонова В. А.* Мультикультурализм: разнообразие и множество [Электронный ресурс] / В. А. Мамонова. – Режим доступа : http://www.intelros.ru/2007/07/06/ vamamonova_multikulturalizm_raznoobrazie_i_mnozhestvo.html.
33. Меркель: мультикультуралізм у Німеччині не вдався [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.radiosvoboda.org/content/news/2193007.html.
34. *Монолатій І. С.* Інституціоналізація та діяльність етнічних політичних акторів в Австро-Угорщині (на прикладі Галичини і Буковини) [Текст] : дис. ... д-ра політ. наук : спец. 23.00.02 / І. С. Монолатій. – Чернівці, 2011. – 494 с.
35. *Парк Р.* Город как социальная лаборатория [Электронный ресурс] / Роберт Парк ; пер. с англ. С. П. Баньковской // Социологическое обозрение. – 2002. – № 3, т. 2. – Режим доступа : http://www.urban-club.ru/?p=50.
36. Политология : слов. –справоч. [Электронный ресурс] / сост. : М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. – Москва : Гардарики, 2001. – 328 с. – Режим доступа : http://politike.ru/dictionary/286/word/yetnopolitika.
37. Політологічний словник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://subject.com.ua/political/dict/522.html.
38. Психология [Текст] : учеб. [для гуманитар. вузов] / под общ. ред. В. Н. Дружинина. – [2-е изд.]. – Санкт-Петербург : Питер, 2009. – 656 с.: ил.
39. *Радтке Ф. –О.* Дилемма немецкого социального государства в обращении с иммиграцией [Электронный ресурс] / Франк-Олаф Радтке // Центр независимых социологических исследований. – Режим доступа : http://www.cisr.ru/files/publ/Migr_Radtke.pdf.
40. *Ротшильд Дж.* Этнополитика [Текст] / Джозеф Ротшильд // Этнос и политика : хрестомат. / авт. –сост. А. А. Празаускас. – Москва : УРАО, 2011. – С. 161–165.
41. *Савинов Л. В.* Концепт нации, конституция и этнополитика [Текст] / Л. В. Савинов // Ценности и смыслы. – 2009. – № 3. – С. 75–91.
42. *Савинов Л. В.* Смыслы и ценности этнополитики [Текст] / Л. В. Савинов // Ценности и смыслы. – 2009. – № 1. – С. 29–36.
43. *Савинов Л. В.* Этнонациональная политика: принципы субсидиарной модели [Текст] / Л. В. Савинов // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2008. – Спецвипуск : Політичний менеджмент. – С. 194–202.
44. Саркозі признав провал мультикультуралізму [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.newsmarket.com.ua/2011/02/sarkozi-priznav-proval-multikulturalizmu/.

45. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень [Текст] / уклад. : Л. О. Пустовіт, О. І. Скопненко, Г. М. Сюта та ін. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.
46. *Смелзер Н.* Социология [Текст] / Н. Смелзер. – Москва : Феникс, 1994. – 688 с.
47. *Смит М. Дж.* Аналитический набросок плюрализма [Текст] / М. Дж. Смит // Этнос и политика : хрестомат. / авт. –сост. А. А. Празаускас. – Москва : УРАО, 2011. – С. 187–189.
48. *Смит Э. Д.* Образование наций [Текст] / Энтони Д. Смит // Этнос и политика : хрестомат. / авт. –сост. А. А. Празаускас. – Москва : УРАО, 2011. – С. 86–94.
49. *Сорокин П. А.* Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет [Текст] / П. А. Сорокин ; Ин-т социологии. – Москва : Наука, 1994. – 560 с.
50. *Тертичка В.* Державна політика: аналіз та здійснення в Україні [Текст] / Валерій Тертичка. – К.: Вид-во С. Павличко «Основи», 2002. – 750 с.
51. *Тишков В. А.* Теория и практика мультикультурализма [Текст] / В. А. Тишков // Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / под ред. : В. С. Малахова, В. А. Тишкова. – Москва : Ин-т этнолог. и антрополог. РАН, 2002. – С. 331–350.
52. *Тишков В. А.* Этнополитология: политические функции этничности [Текст] : учеб. [для вузов] / В. А. Тишков, Ю. П. Шабаев. – Москва : Изд-во Моск. ун-та, 2011. – 376 с.
53. *Ткаченко В.* Криза мультикультуралізму й проблеми єдиного освітнього поля [Текст] / В. Ткаченко // День. – 2011. – 21 лип.
54. *Трофимович Д. Н.* Этнополитика как фактор стабилизации общества [Текст] / Д. Н. Трофимович // Беларусь у сучасным свеце : материалы XI Междунар. конф., посвящ. 91-летию образов. Белорус. гос. ун-та, 30 октября 2012 г. / редкол. : В. Г. Шадурский и др. – Минск : Изд. центр БГУ, 2012. – С. 350–351.
55. *Уолцер М.* Про толерантність [Текст] / М. Уолцер ; пер. з англ. М. Лупішко. – Харків : Вид. група «РА-Каравела», 2003. – 148 с.
56. *Фалалеева И. Н.* Субъект и объект этнонациональной правовой политики: проблемы определения элементного состава [Текст] / И. Н. Фалалеева // Вестник Волгоградского государственного университета. – 2012. – № 2 (17). – С. 92–98.
57. *Ферниволл Дж. С.* Плюральное общество [Текст] / Дж. С. Ферниволл // Этнос и политика : хрестомат. / авт. –сост. А. А. Празаускас. – Москва : УРАО, 2011. – С. 186–187.
58. *Фукуяма Ф.* Идентичность и миграция [Электронный ресурс] / Ф. Фукуяма. – Режим доступа : http://n-europe.eu/content/?p=1290.
59. *Хантингтон С.* Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности [Текст] / С. Хантингтон ; пер. с англ. А. Башкирова. – Москва : АСТ ; Транзиткнига, 2004. – 635, [5] с.
60. *Шабаев Ю. П.* Этнополитология [Текст] : уч. пособ. / Ю. П. Шабаев, А. П. Садохин. – Москва : ЮНИТИ–ДАНА, 2005. – 319 с.
61. *Шилз Е. А.* Нація, національність, націоналізм і громадянське суспільство [Електронний ресурс] / Едвард Альберт Шилз ; пер. В. Єшкілєва // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2001. – Ч. 21. – Режим доступу : http://www.ji.lviv.ua/n21texts/shilz.htm.
62. *Banton M.* Racial and Ethnic Competition [Text] / Michael Banton. – Cambridge : CUP Archive, 1983. – 434 p.
63. *Kallen H. M.* Democracy versus the Melting-Pot: A Study of American Nationality [Electronic resource] / Horace M. Kallen // The Nation. – 1915. – 25 Feb. – Mode acess : http://www.expo98.msu.edu/people/kallen.htm.
64. *Lipset S.* American Exceptionalism: A Double-Edger Sword [Text] / Seymour Martin Lipset. – New York : W. W. Norton & Company, 1996. – 352 p.
65. *Rothschild J.* Ethnopolitics: A Conceptual Framework [Text] / Joseph Rothschild. – New York : Columbia University Press, 1981. – 290 p.